

סניגוריה של רניק על הרמב"ם נגד הבקורת של שד"ל

מאת ישראל יעקב דינסטאן

בתקופת ההשכלה ובספרות העברית החדשה היה שד"ל הראשון שיצא במלחמה ברמב"ם. כדומאנטיקן נגמד התנגד התנגדות גמורה לראצינותאליהת ולראצינואליסטים. באחת מאיגרותיו לצונץ הוא כותב: „אם יבוא יום, שיהיו רוב ישראל ראצינואליסטים, אז בהכרח יתערבו בגויים ולא יזכר שם בישראל עוד“). מתוך תפיסת-עולם זו נלחם שד"ל ברמב"ם, שהיה בעיניו סמל הראצינותאליזם ושלטון השכל: „הנה הרמב"ם עם כל התפלספותו היה בעוכרינו, כי הוא כתב הלכות פסוקות וביקש להסיר כל הספקות ולהשכיח כל המחלוקת“). לדעתו הנועזה של שד"ל על הרמב"ם התקוממו רוב חכמי ישראל שבדורו וביניהם ר' צבי הירש חיות“). שיר“ ורניק.

ברצונו לתת סקירה קצרה על רניק בתור מגן הרמב"ם נגד בקרתו של שד"ל“).

למותר לציין עד כמה מושפע היה רניק במשנתו הפילוסופית מהרמב"ם; שספרו „מורה נבוכי הזמן“ חובר על דרך הרב — הרמב"ם — בספר המורה, כפי שהוא מעיר בעצמו במכתבו לשד"ל“). גם שם ספרו — „מורה נבוכי הזמן“ — מעיד שזה האחרון היה לו למופת“ בכתבו לנבוכי זמנו, חו לשונו: „וכבר הכפלנו כמו כן, שמטרת כותגנו דומה ממש למטרת חסץ הרב בספר המורה אצל אנשי זמנו, ושאנחנו תמיד במה שנוגע לדרך הדישה יוצאים בעקבותי“).

1) אגרות שד"ל, חלק ט, עמ' 1378; י. קלוזנר: היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ב', עמ' 95; שרה רוטבוטקי — הלפרן: ש. ה. לוצאטו (שד"ל) והתנגדותו לר' משה בן מיימון, תל-אביב: הוצאת דביר, תשי"ד (ספרית „עוד“).

2) כרם חמו, מחברת ג' (תקצ"ח), עמ' 70:67 [= פניני שד"ל, סרועמישל, תרמ"ח, עמ' 390-386; מחקרי שד"ל, כרך א', חלק ב', ורשה, תרע"ג, עמ' 164-169]; קלוזנר, שם, עמ' 107-109.

3) ר' צבי הירש חיות כתב נגד שד"ל את מאמרו „תפארת למה" שנכנס לתוך חיבורו „עטרת צבי" וזלקה, ת"ר. ועיין על התנגדותו של רצ"ח לדעתו של שד"ל על הרמב"ם: N. Wahrmann, Zewi Hirsch Chajes' Verteidigung der Schriften Moses ben Maimon, MGWJ, vol. 69 (1935), pp. 164-168

4) ישרון, מחברת ג' (תרי"ו), עמ' 57-21 שד"ל נלכד עוד בימי נעוריו ברשת „סמן לו איש ידוע [ישר]“.

5) כרם חמד ד' (תקצ"ט), עמ' 274-260 [= כתבי רניק, הוצ' ש. רבידוביץ, ברלין, תרפ"ד; מהדורה שניה, ולתאם, מאסס, השכ"א, עמ' תל"ב-תמ"ג].

6) נדפסה ב„ספר מכתבי בני קדם“ מאת מ. לטריס, וינה, תרכ"ו, עמ' 67-63 [= כתבי רניק, עמ' תכ"ד-תכ"ו].

7) על שם הספר „מורה נבוכי הזמן“, עיין פ' לחובר: „סדר משנתו של רניק“, ספר ביאליק, חלק ג', תל-אביב, תרצ"ה, עמ' 78-74 [= „על גבול הישן והחדש“, ירושלים: סוסד ביאליק, תשי"א, עמ' 173-179].

8) כתבי רניק, שם עמ' ר"ט.

הרניק, כמו כן, משתמש בסגנון לשונו של הרמב"ם בכמה מקומות בספרו⁹ שנוכר בשם סתמי "הרב" בלי קריאת שמו והיה לו לרניק למופת גם בתכנית של ספרו — סידורו ומבנהו. יש אמנם דמיון רב בין התכנית של הרניק ובין התכנית של הרמב"ם בסידור השערים הנפרדים במורה נבוכי הזמן¹⁰ והענינים הנפרדים¹¹ במורה נבוכים¹².

באותו זמן שרניק היה שקוע ראשו ורובו במשנת הרמב"ם, ששימשה יסוד לספרו התחילה להטיע בקורת שד"ל על הרמב"ם. למרות שרניק היה ידידו של שד"ל הכריע מצפונו ויצא באגרת להגן על "הרב" נגד התקפותיו של שד"ל: "הגם שלא נכחד כי קשה עלינו ליכנס בזה התגר, גם מפאת היותו נגד איש אהוב ומכובד לנו ביותר אלא שבעל כרחנו ובלי משוא פנים נדבר משפטים את ידידנו החכם השלם הר"ר שמואל דוד לוצאטו, על רדפו בחרב גדולי הדורות שעברו ועל תצו בזה ביד מתנגדינו ואויביים לנו חרב חדשה ולה שני פסיות להבאיש ריחנו ולחרף את שמנו..."¹³.

רניק מאשים את שד"ל שלא היה מקורי בבקרתו על הרמב"ם אלא אסף מכל מי שקדמו בפולמוס הרמב"ם — טענות קלושות ודברי חידודין בלבד¹⁴. וגם כמה שהוסיף הוא מדעתו¹⁵ ממשיך רניק "מספיק לעצמו בשטחיותן של דברים מבלי ליכנס לעומק הענין שהוא מדבר עליו..."¹⁶.

לאחר השגתו הכללית פירט רניק את הענינים ששד"ל עמד עליהם במלחמתו נגד הרמב"ם:

(א) מענת שד"ל על הרמב"ם על דבר תכנת אמתתו בתחיית המתים.
רניק משיב שהרמב"ם בעצמו כתב "מאמר תחיית המתים" כתשובה לאלה שיצאו נגדו בחייו, וכי זה פועל חכם לגלגל עלינו אותה דיבה ישנה שכבר נשכח זכרה...¹⁷ בכל זאת נטפל רניק לבעייה זו באריכות לבאר דברי הרמב"ם ולהגן עליו ומצוה: "וככל אומר שאין לך דבר קל מזה להשיג על חכמים גדולים ועל ציורי השכלתם בדברי אמונות ודעות וספורים... והשגות כאלה כבר יקרו לחכמים בכל הזמנים שנרדפו וחסבו רחפיהם כי השיגום..."¹⁸.

(ב) הדגמתיות שבשיטת הרמב"ם וי"ג עיקרי האמתה.
כמנדלסון ראה שד"ל שהיהדות מדגשת בעיקר את ערך המעשים ולא קבעה לח של עיקרים באמונה, ולא חייבה מישהוא על אמונה. מובן שהמעשים והפעולות נובעות מאמונה מסוימות. אבל הדוגמאטיקה כשהיא לעצמה זרה לישראל.

⁹ לחובר, שם, עמ' 78, הערה 2 [= על גבול הישן והחדש, עמ' 180, הערה 9].
¹⁰ לחובר, שם עמ' 95-98. וראוי לציין שבניגוד למשנתו הפילוסופית לא הלך הרניק אחרי הרמב"ם במשנתו ההלכתית בשער י"ג של ספרו. עיין הרי"ש ביאלובלוצקי: אם למסורת הפירוש וההלכה, בכנסת לזכר ביאליק, ספר ר' (תשמ"א), עמ' 345-380. עיין ג"כ ש. רבידוביץ: קליטת רניק והשפעתו, העולם, שנה ס"ו (תרפ"ז), עמ' 119-120 שציין לעובדה שגם במדה הביעונית לא הודה רניק להרמב"ם שהלך בעקבות אריסטו.

¹¹ כתבי רניק, עמ' תל"ב.

¹² שם תל"ב-תל"ג.

¹³ שם תל"ב-תל"ד.

רנ"ק בבקורתו על שד"ל ציין את העובדה שאמנם בימים הקדמונים להיות הודו פשוט הלב תמים לא הוצרכו לעיקרים. המחלוקת העיקריות בעיקרי אמונה ומעשים, טען רנ"ק חלו רק בין הכיתות שצמחו בינינו בזמנים קדומים ושנידחו במשך הזמן מקרבנו. אולם במשך הזמן חדרו זרמים שונים במחשבת היהדות, ועשו בתורה חכמים שלמים [וגם תלמידים שלא שימשו כל צרכם נתרבו בהכרח המחלוקת בדעות ומלחמות הדת ועמה המשטמה בלבבות, עד שהיו מוכרחים גדולי המחשבה בישראל לקבוע עיקרים ביהדות ושרשים שהדעת והלב מקבלים אותם... והמכחיש בהם יצא מכלל דת ישראל. טענתו של שד"ל נגד הרמב"ם לשוא היא. טוען הרנ"ק, כי לפי האמת אין הרב [הרמב"ם] המתחיל בהם [בקביעת עיקרים ליהדות] ולא הוא החותם כי לפניו התחיל ר' סעדיה גאון לדרוש אחר שרשי הדת ונמשכה זאת והדרישה ביחוד עד השר זן יצחק [אברבנאל].

בהמשך דבריו עומד רנ"ק על רעיון חשוב במסכת העיקרים בישראל: שמה שנחשב לעיקר כעת יכול, במשך הזמן, להיהפך לענין שבאמונה למשל. באחרית הימים, לא נצטרך למנות ביאת המשיח לעיקר".

ג) נגד האי פכלנות במשנת הרמב"ם כלפי ה"גויים" וה"מינים". שד"ל האשים את הרמב"ם שדוגמטיקה שלו הרחיקה לכת כל-כך עד שהוא הגיע לקיצוניות ולקנאות מיותרת. כפי שקבע בפירושו לפרק "חלק": "וכשנתקלקל לאדם יסוד מאלו היסודות הרי יצא מן הכלל וכפר בעיקר ונקרא מין ואפיקורס, וקיצץ בנטיעות, ומצה לשנאו ולאסרו". שד"ל טוען ש"מה נמשך כי במקום שהיה לו למתק בחכמתו מרירות קצת דברים שנאמרו בתלמוד נגד הנכרים, הוא הוסיף לפעמים על מרירותם תתן אותנו לוועה לכל גויי הארץ על לא חמס בכספו יען וביען אין מאמתת ישראל להאמין, שיענוש ה' את אמתתם על עבודת אלילים, כי אם על החמס וכל מה שבין אדם לחברו, וכל דברי הנביאים עדים על זה... "א".

רנ"ק מאשים את שד"ל שגילה פנים בתורת הרמב"ם שלא כהלכה כי שכח להוסיף מה שהוסיף הרמב"ם, שאותן הדעות מביאות לתועבות הדרסות הקבוצ וישוב המדיני. כמו כן התעלם שד"ל מתשובת הרב אודות הקראים שבה נקט הרמב"ם בדרך הסכלנות שצריכים אנו לדרוש בשלומם, ומתשובתו לר' עובדיה הגר אודות הישמעאלים שהם אינם עובדי עבודה זרה. גם עלינו לעיין בדברי הרמב"ם במשנה תורה בהלכות מלכים פרק שביעי ויעיין בהם עיין טוב... הגה יודה כי משה עלה על ראש ההר, וירא משם את המין האנושי שוכן לאומותיו וגילה לשרידים דברים שהעתיקו עתיק יומין משכלו הרב, בדבר הנהגתו ית' לעולמו... "א".

[14] שם תל"ט.

[14 א] פניני שד"ל, עמ' 387 [= מחקרי היהדות שם, עמ' 166].

[15] רנ"ק מציין לדפוס ראשון של משנה תורה - ויניציאה (ז) לגרסאה החסרה בדפוסים שלנו. אמנם דפוס ראשון נקבע בהסתייגות צ"י הביבליוגראפים להיות דפוס רומי, לפני שנת ר"ם. בקשתי ולא מצאתי את הענין שרנ"ק רמז עליו. ואולי הוא התכוון לפרק

ד) נגד ה"משנה תורה חפולל הלכות פסוקות, בלא משא ומתן של חלכה ובלא פראיסקופות.

השמטת שמות חכמי התלמוד על ידי הרמב"ם וציון מקורותיו עוררה התנגדות עצומה מצד מבקרי המשנה תורה מזמן הופעתו. סבר לתקן ולא תיקן, ביקר אותו הראב"ד, כי הוא עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו. כי הם הביאו ראיה לדבריהם וכתבו הדברים בשם אומנם היו בזה תועלת גדולה. ועתה לא אדע למה אחזור מקבלתי ומראייתי בשביל חבורו של זה המחבר" (השגתו על הקדמתו של הרמב"ם למשנה תורה). שד"ל נמשך בהתקפתו את הרמב"ם אחרי הראב"ד וכתב: "הנה הרמב"ם עם כל התפלספותו היה בעוכרינו, כי בתחלה היו דברי חכמים סודכות להנהיג את הבהמה (הלא הוא ההמון) אל כל אשר יראו האזכמים טוב ומציל לפי הזמן המקום; והוא הרמב"ם עשה אותם כמסמרות נטועים לא יחו ממקומם. כי הנה הוא כתב הלכות פסוקות, וביקש להסיר כל הפסוקות, ולהשכיח כל המחלוקת, ולהביא את כל ישראל ואת כל חכמיהם שבכל דור ודור תחת עול המסקנה אשר ישרה בעיני חכמי התלמוד או בעיניו, תחת כי במשנה נזכרו גם דברי היחידים, למען ידעו דור שתי הסברות יחדיו, ויחקרו אותן, ויפסקו הלכה כדברי זה או כדברי זה לפי ראות עיניהם ולפי צורך הזמנים. ואלמלא הראב"ד שעמד נגד הרמב"ם וגור בסרן, אולי כבר גשכחו ונאבדו המשנה והתלמוד, והרי אנו ובנינו ובנינו משועבדים היינו להרמב"ם ואריסטו...".

נגד תלונתו זו של שד"ל מתקומם רנ"ק: "ואם לא השחוק הוא תלתנו, שהרמב"ם היה הראשון לכתוב הלכות פסוקות על ספר; ומי יאמין כי שכה שכבר בגמרא התחילו בקביעות הלכתא, ובזמן הגאונים, ארבע מאות שנה ויותר לפני הרב, כתבו הרבה שאילות וחלכות גדולות ופסוקות". רנ"ק מאשים את שד"ל "שרק בתלונת שוא ואין זו הכשילו סיו לומר על תבור היד המאיר, שהיה הרב בו בעוכרינו. חיו"ו זעמו של רנ"ק על ידידו הדגול לא שקט. "לא תזא כזאת בישראל, הוא קורא... חטא תאיש הזה חטאה גדולה וצריך תשובה וסליחה... אילו לא היה במכתבו רק הדיבור הקשה הזה בלבד, היה די טעם לתוכחת מגולה...".

י"א, הלכה ד', במקום שהרמב"ם מדבר אודות ישו ומחמד שחטרים כרוב ההוצאות מטעם הצנזורה. עיין יעקב דוד וילהלם: "כתבי משנה תורה להרמב"ם בשסוקהולם", קריית ספר, כרך כ"ט (תש"ד), עמ' 145-148 על קטע זה במשנה תורה.
 16) כ"ס חמד ג' (תקצ"ח), עמ' 67-66 [= פניני שד"ל, מרעזמשל תרמ"ח, עמ' 386; מחקרי שד"ל, כרך א', חלק ב', ורשה, תרע"ג, עמ' 164-165].
 17) כ"ס חמד, ד' (תקצ"ט), עמ' 271 [= כתבי רנ"ק, עמ' ת"ם].